

İslam Şehrinin Mekân Anlayışı Olarak Tevhit Kavramı

MUSTAFA TUTAR*
SADETTİN ÖKTEN**

Öz

Bu makale, tevhit kavramının mekân ile ilişkisini Kûfe ve Bağdat şehirlerinin kuruluşu üzerinden incelemektedir. Oryantalizm etkisiyle İslam şehri üzerine yapılan çalışmalarda, şehrin düzeni genellikle cami, çarşı, hamam ve mahalle üzerinden ayrıştırılmış, şehirler çoğunlukla faydacı veya bölgesel açıdan ele alınmıştır. Ayrıca son yüzyıllarda müslüman toplumların karşılaştığı iktisadi ve siyasi sorunlar, inancın mekâna etkisinin yeterince araştırılmasına imkân vermemiştir.

İnsanların inşa ettikleri ile inançları arasındaki yakın etkileşim göz önüne alındığında aslında mimari, inanca ait değerlerin mekândaki doğal bir ifadesi olarak karşımıza çıkabilmektedir. İslam şehrinin sahip olduğu değerler, ilahî bir bütünlüğü görünür kılmayı amaçlamaktadır. Makale, İslam şehrinin ilahî bütünlüğünü ortaya koyan mekân anlayışının müslüman toplumun şehir ve mimari anlayışında temel bir konu olması gerektiğini savunmaktadır.

Çalışmanın özgün katkısı, tevhit kavramının mekân anlayışı olarak biçimlenmeye etkisini kavramsal bir bütünde anlaşılır kılma çabasıdır. Tevhit kavramının İslam şehrinin planlamasını ve mimari kararlarını nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır.

Bu araştırma, İslam şehrinin mekân anlayışı ile tevhit kavramı arasındaki kavramsal ilişkiyi değerlendirmekte, İslam şehirlerinin tasarımı için yeni bakış açıları sunmaktadır. Bu yaklaşım, İslam şehirlerinin kavramsal bir model ile anlaşılmasına katkıda bulunurken, aynı zamanda İslam şehrinin biçimlenmesine etki eden kavramları değerlendirmek için bir çerçeve oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tevhit, İslam şehri, mekân, Kûfe, Bağdat, şehir planlama, İslam mimarisi.

* Dr./ PhD İstanbul, Türkiye. ORCID: 0000-0001-8781-5840; e-posta: mustafatutar@gmail.com

** Prof. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü/Prof. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Architecture, Department of Interior Architecture and Environmental Design. İstanbul, Türkiye. ORCID: 0000-0003-0419-5290 e-posta: omer.okten@izu.edu.tr

The Concept Of Tawhid As The Spatial Understanding Of Islamic Cities

Abstract

This article examines the relationship between the concept of *tawhid* and space through the establishment of the cities of Kufa and Baghdad. In Islamic city studies influenced by Orientalism, the urban order has generally been examined through mosques, bazaars, baths, and neighborhoods, whereas cities have been mostly considered from utilitarian or regional perspectives. Additionally, the economic and political challenges faced by Muslim societies in recent centuries have not allowed for sufficient research on the impact of belief on space.

Considering the close interaction between what people build and their beliefs, architecture emerges as a natural expression of the values inherent in faith. The values possessed by the Islamic city aim to make divine unity visible. This article argues that the spatial understanding that reveals the divine unity of the Islamic city should be a fundamental topic in the urban and architectural understanding of Muslim society.

The original contribution of this study makes comprehensible, in a conceptual whole, the effect of *tawhid* as a spatial understanding on the formation of the Islamic city by demonstrating how this concept influenced the planning and architectural decisions of Islamic cities. This research establishes the conceptual relationship between the spatial understanding of the Islamic city and *tawhid*, offering new perspectives for Islamic city design through its own conceptual framework. This approach not only deepens our understanding of Islamic cities but also provides a robust framework for evaluating how religious concepts shape urban formation.

Keywords: *Tawhid*, Islamic city, Space, Kufa, Baghdad, Urban planning, Islamic architecture

Giriş

XV. yüzyıl öncesi düşünce sistemlerinde mimari, bulunduğu toplumun inancı ile yakından ilişkili olarak, toplumun değerlerinin ve inançlarının doğru bir yansımasıdır. Ancak XV. yüzyıl sonrası gelişen Batı düşünce sistemleriyle oluşan pozitivist bilimsel anlayış, insan aklını önelemektedir.

Bu dönüşüm, aslında Antik Yunan'da başlayan bir düşünce geleneğinin Rönesans ile yeniden canlanması ve güçlenmesi olarak görülebilir. Sokrat'ın düşüncesindeki gibi kentli insanı bilginin kaynağı kabul etme anlayışı, XV. yüzyıldan sonra Batı'da yeniden ön plana çıkmış ve gelişmiştir. Bu yaklaşım, bilginin kaynağını inanç olarak gören klasik geleneklerden açıkça ayrılarak, modern Batı düşüncesinin temelini oluşturmuştur.¹

İslam şehirlerinin merkezindeki caminin konumu, şehirdeki yaşamın da merkezinde olduğu için, mekânda inancı önceleyerek XV. yüzyıl sonrası

1 Kotkin, *The City*, s. 46.

gelişen Batı düşüncesinden farklılaşmaktadır.² Oryantalist araştırmalar, İslam şehirlerindeki cami merkezli mekân anlayışının ortaya koyduğu biçimlenme, Antik Yunan veya Batı'daki Ortaçağ ve Rönesans şehirleriyle kıyaslamıştır.³ Bu kıyaslamalar sonucunda, İslam şehrinin merkezden cami ile başlayıp etrafında çarşı, hamam ve evlerin bulunduğu mahalleler ile birleşerek meydana getirdiği merkezîyetçi bütünlüğün organik ve düzensiz biçimlenmesi, Batı şehirlerindeki gridal veya radyal düzenli göze hitap eden bir mekân anlayışı ile çelişmiştir.⁴ Bazı araştırmalarda, İslam şehrinin merkezinde yer alan caminin yerine katedral konulmasının şehrin mekânsal ilişkilerinde bir değişiklik olmayacağı savunulmuştur ve İslam şehri kavramını kabul etmemiştir.⁵ Ayrıca İslam şehrindeki merkezîyetçi fakat düzensiz biçimlenmeler, Rönesans şehirleri gibi insanı etkileyen ve anıtsal pitoreskleri gerçekleştirmemiştir.⁶

Bu sebeplerden dolayı, insan aklını önceleyen Batı düşünce dünyasının kabul ettiği şehir tipiyle uyuşmayan İslam şehri, medeniyetten uzak, kültürel boşluktaki ilkel yerleşmeler olarak genel ve yanlı bir tanım zeminine oturtulmuştur. Ayrıca Weber'in değerlerden bağımsız şehir tanımları da müslümanların kurduğu şehirlerin şehir olmaktan uzak olduğu iddia edilmiştir.⁷ İslam şehirleri, oryantalistler tarafından faydacı bir bakış açısıyla Batı düşünce dünyasına ait kavramlarla tanımlanmış ve genellenmiştir. Bazı araştırmalar ise İslam şehri kavramını kabul etmemiştir.⁸ Bu yaklaşımlar, müslümanların kendi inanç sistemlerine dayalı olarak kurdukları şehirlerle aralarındaki kavramsal ve inançsal ilişkileri gölgelemiştir. Bunun sonucunda, İslam şehirlerinin temelindeki özgün düşünce yapısını ve bu bağlamı anlamak zorlaşmış, İslam şehrinin kendine has özelliklerini açığa çıkarmak güçleşmiştir.

Batı düşünce geleneğinde, özellikle modernite döneminde, mekân kavramı sıklıkla fiziksel ve görsel özellikleri üzerinden ele alınmıştır. Bu yaklaşım, mekânı çoğunlukla nesnel ve estetik bir unsur olarak değerlendirme eğilimindedir. Söz konusu düşünce yapısı, mekânın inanç sistemleriyle olan ilişkisini büyük oranda ihmal etmiştir.⁹

İslam şehirlerinin fizikî yapısı, alışıl gelmiş Batı perspektifli nesnel ve estetik kriterlere uymadığı için bazı araştırmacılar tarafından bu şehirler

2 Kotkin, *The City*, s. 46; Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 5.

3 Raymond, "İslam Şehri Kavramı", s. 449-51.

4 Grunebaum, "The Structure of Muslim Town", s. 97-99.

5 Abu-Lughod, "The Islamic City", s. 156.

6 Raymond, "İslam Şehri Kavramı", s. 449-51.

7 Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 51.

8 Can, "İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fizikî Yapısı", s. 15.

9 Belting, *Floransa ve Bağdat*, s. 23.

“gelişmemiş” olarak nitelendirilmiştir. Bu araştırmacılar İslam şehrini, belirli bir mekân anlayışından yoksun biçimsel yığınlar olarak değerlendirmişlerdir. İslam inancına özgü bir mekân anlayışının varlığına dair temel kavramsal çerçeve, Batı akademik çevrelerinde yeterince ele alınmamıştır.¹⁰ Bazı çalışmalarda, İslam şehirlerindeki mekân anlayışının, yapılan fetihler sırasında karşılaşılan kültürlerden alındığı ve çölden gelen müslümanların kültürel bir boşluk içinde oldukları varsayımı öne sürülmüştür.¹¹

Batı merkezli yaklaşımlar bir kenara bırakıldığında, şehirlerin her toplumun kendi düşünce anlayışına göre geliştiği görülmektedir. Müslümanlar VI. yüzyıldan itibaren yaşadıkları yerlerde şehirler kurmuşlardır. İslam inancının kendine özgü bilgi ve düşünce anlayışının müslümanlar tarafından kurulan bu şehirlere yansması önem arz etmektedir. Ancak son 300 yıldır İslam dünyasının içinde bulunduğu siyasî ve iktisadî koşullar, müslümanları İslam inancının özgün bilgi ve düşünce dünyasından ve bu inancın vazettiği kavramsal düşünceden uzaklaştırmıştır.

Aklı ön planda tutan Batı düşünce dünyasının geliştirdiği teknolojilerin üstünlüğü, İslam inancının çevre ve toplumsal hayat üzerindeki biçimlenmelere olan etkisini azaltmıştır. Bunun bir sonucu olarak, İslam inancına ait kâinat anlayışını ortaya koyan tevhit kavramının şehir ve mimariye olan etkisini günümüz şartları içinde gerçekleştiremeyen müslüman toplumlar, bu alanlarda anlamlı sonuçlar elde etmekte zorlanmıştır.¹²

Şehir, bir düşünceye ya da inanca ait mekân anlayışının ortaya koyabileceği en büyük biçimlenme ve organizasyondur. Müslüman toplumlar tarafından kurulan şehirlerin kuruluş sebeplerini anlamak için, akli önceleyerek düşünce ve bilgi üreten Batılı kaynaklar yerine, aşkın kaynaktan bilgi üreten İslam inancının kavramları üzerinden ele almak, şehirleri anlamlandırma ve yeniden kurulmasına yeni bakış açıları sağlayabilir.

Tevhit Kavramı: Tek ve Bir Yapma

İslam inancı, kutsal kitabı Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünneti olmak üzere iki temel kaynağı referans alır ve her ikisinin ana çerçevesini tevhit kavramı oluşturmaktadır.¹³ Kavram, Arapça *vahd* kökünden türemiş olup, “bir şeyin bir ve tek olduğunu kabul etmek” anlamına gelerek İslam inancında kâinatın tek yaratıcısı ve yöneticisi olan Allah'ın birliğini ve tekligini niteler.¹⁴

10 Burckhardt, *Art of Islam*, s. VIII.

11 Allawi, “Some Evolutionary and Cosmological Aspects”, s. 57.

12 Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, s. 47.

13 Kounsar, “The Concept of Tawhid in Islam”, s. 95.

14 Özler, “Tevhid”, s. 18-20.

Tevhit kavramı; niteliğini “bir yapma” veya “birleştirme” üzerinden “yeryüzünde bir olmak, tek olmak, münferit olmak” anlamını birlik oluşturarak, ittifak ederek, mutabık kalarak, ortak düşüncede olarak ifade etmektedir ve müslümanların eylemlerini aynı kapsamda birleştirerek, tek yaparak, toplayarak, standartlaştırarak gerçekleştirmektedir.¹⁵

Müslüman bireyin bütün eylemlerine bir yapma niteliğini vererek gerçekleştiren tevhit kavramı, sadece teorik değil aynı zamanda eylemi nitelediği için pratik ve uygulamaya dönük olarak değerlendirilir.¹⁶ Düşünceye etki ederek, bireyin çevresini birlik, teklilik ve bütünlük üzere biçimlendirmesine olanak tanır.¹⁷

Tevhit kavramı, birlik ve bütünlüğü gerçekleştirebilmek için öncelikle insanın Allah’tan başkasına olan bütün bağlılığını ortadan kaldırır. Bu, Allah’ın iradesi dışındaki bütün otoritelerin reddedilmesini sağlayarak insana özgür irade ile eylem imkânı sunar.¹⁸

İslam inancının tek Allah inancıyla birlikte tevhibi zihnen kavrayan müslüman birey, sosyal yaşamını ve çevresini yeniden özgür irade ile biçimlendirebilir.¹⁹ Tevhit sayesinde, kâinattaki her şey tek bir yaratıcının iradesine bağlanır ve bu anlayış, müslüman bireyin çevresini inancına uygun olarak şekillendirmesini destekler.²⁰

Ardalan’a göre (1973) İslam inancının ortaya koymaya çalıştığı her biçimlenme, entelektüel netlik adına sayısal veya geometrik özelliklerin atandığı daha büyük bir bütünlüğün parçası olarak görülmektedir. Böylece tek tek parçalar birleştiğinde tekil anlamından daha büyük ve daha anlamlı bir bütünlük ortaya çıkmaktadır. İslam inancında tek başına ele alınan biçimlenmeler veya kavramlar İslam’ın ifade etmeye çalıştığı birlik anlayışına aykırıdır.²¹

Bammat’a göre (2015) İslam mimarisindeki bütüncül oluşum, müslüman toplumun bir araya gelip kendini gösterdiği, yek vücut olarak dayanışmasının bilincine vardığı en üstün seviyede organik bir bütünü tanımlamaktadır. Bu anlayışın devamında, İslam mimarisi mekânsal bütünlüğü elde edebilmek için mimarideki her unsuru ayrıştırmalar olmadan gerçekleştirme

15 Demirkol - Yılmaz, “Kur’an’ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid”, s. 664.

16 Özler, “Tevhid”, s. 18-20; Kounsar, “The Concept of Tawhid in Islam”, s. 94.

17 Ar - Aydın, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, s. 5-18.

18 Kounsar, “The Concept of Tawhid in Islam”, s. 94-95.

19 Ar - Aydın, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, s. 14.

20 Ar - Aydın, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, s. 14.

21 Ardalan - Bakhtiar, *The Sense of Unity*, s. 48.

idealindedir. Bunun sonucu olarak şehirdeki her yer, kesintisiz ve boşluk-suz olarak kuşatılmış tek bir bütün olarak ele alınmaktadır. Bu bütüncül ve kuşatıcı anlayış, tevhit kavramının özünden kaynaklanmaktadır. İslam inancı, sahip olduğu tevhit anlayışıyla, mimari ve şehir organizasyonundan sosyal yaşama kadar tutarlı ve bütüncül bir dünya görüşü sunarak, müslümanların hayat anlayışını anlamlı bir bütünde tevhit kavramının rehberliğiyle şekillendirmektedir.²² Mesela bu anlayış İslam şehirlerinde, cami etrafında organik olarak gelişen ve birbiriyle uyum içinde olan çarşı, medrese, yönetim binaları, evler ve mahalle yapılanmasında somut olarak gözlemlenebilir. Her bir unsur, bir sonrakinin devamı olarak şehirdeki aynı kavramsal bütünlüğün devamlılığını topluma görünür kılar. gayretindedir.

İslam inancının ortaya koyduğu tevhit kavramı, yeryüzünde yaratılmış olan her şeyin tek ve bir olan Allah'ın varlığına işaret etmesini sağlar. Bu yaklaşım, yaratıcının kim olduğunun toplum tarafından bilinmesine imkân tanır. Müslümanlar için, Allah'ın birliğinden toplumsal birliğe ve beraberliğe sistemli bir şekilde geçiş yapabilmek, vahdeti (ilahî bütünlüğü) her alanda gerçekleştirebilmeye imkân sağlar.²³

Tevhit kavramı, Kur'an-ı Kerim'in müminleri teşvik ettiği ilahî birliğin beyanı ve Allah'ı zikir prensiplerini, insanın bütün kabiliyetlerine hitap ederek, mekân ve zaman boyutlarını kapsayan bütüncül bir yaklaşım sunar. İslam şehri, bu bağlamda tevhidin fiziksel tezahürü olarak değerlendirilebilir. Şehirdeki her unsur, ilahî birlik ve bütünlük anlayışını yansıtmayı hedefler, böylece fiziksel mekân, tevhit inancının somut bir ifadesi haline gelir. İlahî bir yasa ile kurulan bir şehrin bütün kurumları da bu temel kavram ile ilişkilidir.²⁴

Tevhit kavramı, İslam mimarisinde ve şehirciliğinde katı, kutsal veya standartlaşmış biçimleri topluma dikte etmez. Aksine, bu kavram toplumsal davranışları ve mekân algısını oluşturan temel bir prensip olarak işlev görür. Bu yaklaşım, farklı coğrafyalarda ve kültürlerde İslamî prensiplere uygun, ancak yerel şartlara ve ihtiyaçlara cevap verebilen çeşitli mimari ifadelerin ortaya çıkmasına imkân tanır. “Tek ve bir yapma” prensibi, katı bir biçimsellikten ziyade, esneklik ve yerele uyulanabilirlik sağlayan bir çerçeve sunar. Böylece İslam inancı, mimari ve şehircilik alanlarında zengin bir çeşitlilik ve özgünlük geliştirme imkânı bulur.

22 Tutar, *Şehirlerin Mekânsal İlişkilerinin Arkasındaki Mekânsal Kurgu*, s. 77.

23 Bolay, “Âlem”, s. 357-60; Ar - Aydın, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, s. 14.

24 Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 13-22.

Kavramının özünü yansıtan bu çok yönlü ve dinamik mekân anlayışı, müslüman toplumların yaşamın bütün yönlerinde uygulayabilecekleri bir prensip haline gelir. Bu yaklaşım İslam medeniyetinin özgün karakterinin kapsamlı bir şekilde biçimlenmesini sağlar, tek tip bir mimari dayatmak yerine kültürel çeşitliliğe alan açar.

İslam Şehrinin Kavramları

İslam inancının tevhit anlayışını kavramsal bütünde aktaran ilk biçimlenme Kâbe'dir. "Küp" anlamına gelen Kâbe, merkez fikriyle bağlantılıdır ve bütün uzayın kristal bir sentezi olarak her yüzü birincil yönlerden birine karşılık gelir.²⁵ Aynı zamanda müslümanlar için dünyanın merkez noktası kabul edilmektedir.²⁶

İslam şehri ve mimarisinde Mekke'deki Kâbe arketipinin merkezî önemi oldukça açıktır.²⁷ Bu yapıdan ilham alan birçok şehir ve mimari biçimlenme ortaya çıkmıştır.²⁸ Müslümanlar, İslam şehrinin Kâbe merkezli olan bu anlayışına göre şehirde Kâbe'yi temsil eden bir merkez seçmiş ve şehri bu simgesel merkez etrafında tasarlanmıştır.²⁹

Kâbe'yi temsil eden anlayışın İslam şehrine nasıl etki ettiğini ve tevhit kavramının mekâna etkisini değerlendirebilmek için örneklem olarak seçilen İslam şehirlerinden birisi Kûfe'dir. Şehir kurulurken, halifenin temsilcisi önce merkez noktayı belirlemiş ve buraya bir okçu yerleştirmiştir. Okçu, ilki kible yönü olmak üzere dört yöne ok atmıştır. Okların kuşattığı alan, Kâbe örneğinde olduğu gibi "harem" olarak ilan edilmiştir.³⁰

Diğer örneklem olan Bağdat şehri kurulurken Halife Mansûr'un, çeşitli araştırmalar ve incelemeler sonucunda şehrin kurulması için yaptığı ilk eylemi İbnü'l-Fakih aktarmaktadır: Ebû Ca'fer el-Mansûr, şehrin kurulacağı yerin merkezine bir kazık çaktırmış, bu kazığa bağlanan ip gerdirilerek şehrin merkez alanını belirleyen tam bir daire çizilmiştir. Ardından ip kısaltılarak ikinci bir daire çizilmiş, iki dairesel alan arasına hendek yapılmıştır. Merkezde hendeklerle korunaklı ilk dairesel alanda cami ve halifenin sarayı yer almıştır. Şehrin kible yönelimi astronomi bilgisiyle hesaplanmıştır. Dairesel merkezin hendeklerden sonraki çevresine kabile ve ırk farklılığına göre birleştirilerek mahalleler eklenmiştir.³¹

25 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 2.

26 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 2.

27 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 1.

28 Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects", s. 58.

29 Allawi, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects", s. 58.

30 Avcı, "Kûfe", s. 339-42.

31 Dündar, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat", s. 16.

İki şehrin kuruluşunda farklı teknikler uygulanmasına rağmen hem Kûfe hem de Bağdat, tek bir noktadan başlayan İslam şehri mekân anlayışını farklı coğrafi bölgelerde uygulamıştır. Bu yaklaşım, tek bir merkez noktadan yayılan birleştirici ve bütünleştirici düzen anlayışının şehirdeki başlangıcını simgeler. İki yöneticinin de şehir kurarken başlattığı organizasyon süreci, İslam'ın birlik, bütünlük ve yönelim ilkeleri tevhit kavramını mekânsal düzlemde somutlaştırma girişimidir. Her iki şehrin kuruluşu da tevhit anlayışının şehir organizasyonundaki yansımaları göstererek, İslam inancının temel kavramlarının nasıl mekânsal bir ifadeye dönüştüğünü ortaya koyar.

Kible: Referans

Kûfe ve Bağdat şehirlerinin kuruluş süreçleri, kible yönünün şehir organizasyonuna etkisini açıkça göstermektedir. Bu iki önemli İslam şehrinin kuruluş aşamalarında kible referansının kullanımı ve şehir dokusuna etkisi, İslam şehir planlamasında kavramların rolünü ortaya koymaktadır.

Kûfe'nin kuruluşunda, merkez noktadan atılan ilk ok kible yönünü belirlemiş ve şehrin planlanmasına Kâbe referansı ile başlanmıştır. Şehrin merkezine mahallelerin ve dışarıdan gelenlerin ulaşması için dört ana yol açılmıştır.³² Bu yolların ilkinin kible yönüne açılmış olması, şehrin yöneliminin Kible'ye olması kavramsal ilişkisini kuvvetlendirir. Ancak Kûfe'nin organik şehir yapısı sebebiyle, kible aksına açılan yol, plan düzleminde bakıldığında bir Rönesans şehrindeki gibi lineer değil, bulunduğu şartlara uyum sağlayan organik bir form almıştır fakat yolun kible ilişkisi gözlemlenebilmektedir.

Bağdat şehrinin kuruluşunda ise şehir organizasyonunun kible ile olan ilişkisi dönemin astronomi teknikleriyle hesaplanarak belirlenmiştir. Kûfe'de olduğu gibi, şehrin kuruluşunda dairesel Bağdat'ın merkezine ulaşan dört ana yol aksı tasarlanmış ve yolların ilki Mekke istikametine yöneltilmiştir. Bağdat şehrinin plan düzlemine bakıldığında, şehrin ana yolunun kible ile olan ilişkisi Kûfe'ye göre daha net gözlemlenebilir.

Bammat'a göre, İslam inancında bir cami ya da şehrin merkez noktasının kible aksına yönelimi bir kuruluşun ziyade bir yönelim ya da teveccüh olarak maddi olandan manevi olana geçişi temsil eder ve maddeye olan bu karşıtlık aslında mekâna aittir.³³ Bu yaklaşım, fiziki bir yerin aşkın kaynak olan İslam inancının mekânsal ilişkilerini başlatmasını sağlar.³⁴

Burckhardt, kible kavramını müslümanlar için yeryüzünde bulunan ve tekliği itibarıyla her alemin merkezine benzeyen tek bir noktaya yönelmek olarak açıklar. O, bu fikri Kur'an'ın (3/109); "Göklerde ve yerde ne varsa

32 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fizikî Yapısı*, s. 53.

33 Bammat, "İslam'da Mekân Anlayışı", s. 47.

34 Bammat, "İslam'da Mekân Anlayışı", s. 47.

Allah'ındır. İşler, dönüp dolaşıp Allah'a varır" âyetiyle destekler.³⁵ Müslümanların kibleye olan yönelimi sadece ibadetlerinin değil, yeryüzündeki her yerin doğrudan Mekke'deki merkeze bağlı olduğu anlamına gelir ve bütün yeryüzünü ibadethaneye çevirerek oluşturduğu evrensel mabette namaz kılan mümin, bir an için bütün mesafelerin ortadan kalktığını düşünerek mekânı hissedebilmektedir.³⁶

Kible kavramı, İslam şehrine bir referans üzerinden istikamet vererek şehri İslam ile niteler ve coğrafi bir yeri aşkın bir referansla İslam inancına bağlar. Müslüman toplumu ve şehri Kâbe referansında birleştirerek insanlar arasında dayanışma, ortak dil ve birlik oluşturur.³⁷ Bu yaklaşım, İslam şehri ve mimarisinin mekân anlayışına etki ederek her yeri tek bir bütün içinde düşünmenin başlangıcını sağlar. Bu bütüncül yaklaşım, İslam şehirlerini diğer medeniyetlerin şehir anlayışlarından ayırır.

Bu ayrımı daha net görmek için, Antik Yunan, Roma ve Rönesans şehirlerinin yol akslarına bakmak yeterlidir. Bu şehirlerde yol aksları doğu, batı, kuzey, güney yönleriyle ilişkilendirilirken, İslam şehirlerinde ilk ana aks kabledir ve şehrin yönelimi Mekke'ye doğrudur. Bu yönelim, İslam şehri kavramsal olarak Batı düşüncesine ait şehirlerden ayırır. Bu kavramsal anlayış, Batı düşüncesindeki ikili kâinat anlayışından farklılaşır.³⁸ Batı düşüncesinde kâinat anlayışı, mekânı aşağı-yukarı, doğu-batı veya yer-gök gibi zıtlıklar ve gerilimler içinde ele alıp bu gerilimlerden bir düzen elde etme eğilimindedir. Buna karşılık İslam inancının kâinat anlayışı, mekânda ikiliklerin oluşturduğu zıtlıklar üzerinden oluşturulan bir düzen yerine, mekândaki her şeyi bütünleştirici bir yaklaşımla ele alıp, giderek kâinatı tek bir bütünde değerlendiren bir düzen kurar.³⁹

Bu anlayışa göre Kible, İslam şehrinin tevhidî mekân anlayışını başlatarak, şehrin merkezindeki bütünlüğü Kâbe'ye eklemeler. Bu yaklaşım, şehri yalnızca cami merkezli statik bir nokta olarak görmek yerine, onu Kâbe'ye bağlayarak daha geniş dinamik bir bütünün parçası haline getirir. Böylece kible, tevhit kavramının "tek ve bir yapma" anlayışının mekânsal ilişkilerine zemin hazırlar. Şehir kible referansı üzerinden kendinden daha büyük bir bütünlüğe dahil edilerek anlam bulur.

Kûfe ve Bağdat örneklerinde görüldüğü gibi, kible yönelimi sadece bir ibadet yönü değil, aynı zamanda şehirdeki mekânsal ilişkileri başlatarak

35 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 4; Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Meâli*, s. 70.

36 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 4.

37 Bammat, "İslam'da Mekân Anlayışı", s. 47.

38 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 20.

39 Burckhardt, *Art of Islam*, s. 20; Ögün, "Mimar Nasıl Eyler, Ne İnşa Eder?".

şehrin kuruluşunu ve biçimlenmesini etkileyen temel bir kavramdır. Her iki şehirde de kible yönünün belirleyici ana rolü açıkça görülmektedir. Küfe'nin kuruluşunda atılan ilk okun ve Bağdat'ın geometrik formunda ana yolun kible istikametinde olması, İslam şehir planlamasının kavramsal yaklaşımını yansıtır. Bu yaklaşım, şehrin fiziksel organizasyonunun yanı sıra kavramsal ilişkilerini de açığa çıkarır. İslam şehirlerindeki kible referansı, bu şehirlerin yalnızca coğrafi veya sadece ibadet amaçlı bir yönelime dayanmadığını gösterir. Aksine, bu şehirlerin İslam inancının temel kavramlarıyla tasarlanarak biçimlendiğini ortaya koyar.

Harem: Merkez

Küfe ve Bağdat şehirlerinin kuruluşu incelendiğinde, şehrin merkez alanı farklı teknik yöntemler kullanılarak belirlenmiştir. Küfe'de ok atılarak kare şeklinde, Bağdat'ta ise merkeze bağlı ipe dairesel olarak belirlenmiştir. Bu uygulama, Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine'nin harem sınırlarını çizmesiyle başlamıştır.⁴⁰ İki şehrin kuruluşunda belirlenen harem sınırları içinde, aynı Kâbe örneği gibi, bu alan korunarak özel mülkiyete ve başka inançlara ait ibadethanelere izin verilmemiştir.⁴¹

Harem “yasaklanmış, korunmuş, dokunulmaz” anlamına gelir.⁴² İslam şehrinin merkezi olan harem, tevhidî birliği ve bütünlüğü koruyarak İslam dinini temsil eder. Harem içinde inanç, kültür, iktisat ve sosyal hayat tek bir bütünlük oluşturur, böylece İslam'ın tevhit anlayışı korunur.⁴³ Mekke'deki Kâbe alanının harem kabul edilmesi, bütün dünyayı güvenilir bir merkez olarak konumlandırmıştır.⁴⁴ Allah'ın her şeyin yaratıcısı ve her şeyin O'na döneceği inancı, haremi manevi bir çekim merkezi haline getirir.

Harem, ırk, dil veya din farkı gözetmeksizin bütün insanların Allah'a yönelmesi için güvenli bir sığınaktır. Tevhit kavramının biçimlendirdiği bu mekânda, inancın birliğini, teklifini, bütünlüğünü bölebilecek başka bir tanrıya, inanca ya da otoriteye izin verilmez. Haremin dokunulmazlığı, şehir merkezinin güvenliğini ve manevi önemini vurgular, tehlikede olanlar için sığınak işlevi görür.⁴⁵

40 Allawi, “Some Evolutionary and Cosmological Aspects”, s. 59.

41 Dündar, “Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat”, s. 38-42; Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 61; Yiğit, “Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, s. 49.

42 Ögüt, “Harem”, s. 127-32.

43 Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, s. 211-12.

44 Nasr, “Foreword”, s. XII.

45 Allawi, “Some Evolutionary and Cosmological Aspects”, s. 58; Nasr, “Foreword”, s. XII; Ögüt, “Harem”, s. 127-32; Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fiziki Yapısı*, s. 40.

Genel olarak İslam şehrinde harem, şehrin ortak alanıdır ve cami, yönetim, çarşı bulunur. Kûfe şehrinin bu alanında başlangıçta sadece cami ve dârülimâre yapısı bulunmaktadır; çarşı ise caminin etrafında semt pazarları gibi sabit değildir, ancak ilerleyen dönemde bu alana sabit çarşı yapılarak ekonomik ve sosyokültürel faaliyetlerin gerçekleştiği bir merkeze dönüşmüştür.⁴⁶ Bağdat şehrinin ilk zamanlarında ise surlarla çevrili harem alanının tam merkezinde aynı Kûfe de olduğu gibi cami ve dârülimâre yapısı bulunmaktadır.⁴⁷ Harem alana girişi sağlayan dört kapıda çarşı bulunuyordu, ancak ilerleyen dönemde çarşı bu alanın dışına taşınarak merkez alan sadece camiye, yönetime ve halifeye ayrılmıştır.⁴⁸ İki şehirdeki özel yapılar, mahalleler harem etrafında dizilmiş ve merkeze eklenmiştir.

Cami: Sabite

Kûfe ve Bağdat şehirlerinin kuruluşunda, harem sınırları belirlendikten sonra merkeze cami ve yönetim binası inşa edilmiştir.⁴⁹ Müslümanların, Kâbe'yi örnek alarak şehrin merkezinde inşa ettikleri cuma camileri, İslam şehir teorisinin de merkezindedir.⁵⁰ Merkezdeki cami, şehri kendi etrafında toplayarak tek bir noktaya birleştirerek bütünler.⁵¹

İslam şehrinin merkezi, Kâbe gibi güçlü bir cazibe merkezi olan camiye merkezde simgeleştirerek harem alanını amacını tanımlar ve korur.⁵² Merkezdeki camiler, tevhit kavramının mekân anlayışını şehirde biçimlendirebilmek için, önce bulunduğu yeri, çarşısını, yönetimi, etrafındaki mahalleleri, evleri ve sonra bir bütün olarak şehri kendisinde cemedir, sonra bir bütün olarak şehri kible kavramı ile Kâbe'ye eklenir. Yeryüzündeki bütün camilerin kibleye olan yönelimi ile ortaya çıkan mekân anlayışı, Allah'ın varlığı ve birliği olan tevhidin yeryüzündeki birliğinin çarpıcı bir simgesi olmaktadır.⁵³

İslam inancının namaz kavramının birliğe ve bütünlüğe ait mekânsal ilişkisi camide gerçekleşir. Namazın kılınması için gerekli olan temizlik, vakit, caminin yeterli genişliği gibi şartlar şehrin yapısını da etkilemiştir. Bu gereklilikler, hamamların ve gözlem evlerinin inşasını teşvik etmiştir.⁵⁴

46 Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 68.

47 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fizikî Yapısı*, s. 53.

48 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fizikî Yapısı*, s. 47; Dürî, "Bağdat", s. 425-33.

49 Avcı, "Kûfe", s. 339-42; Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat", s. 38-42.

50 Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 117.

51 Bammât, *İslam'da Mekân Anlayışı*, s. 44.

52 Öğüt, "Harem", s. 127-32.

53 Bammât, *İslam'da mekân Anlayışı*, s. 46; Corbusier, *Le Voyage*, s. 76-78.

54 Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 29-30.

Böylece cami, sadece ibadet değil her yönüyle tevhit anlayışının gündelik yaşamdaki somut bir tezahürü olur.

Ancak günümüzde camiler sadece ibadet işlevine indirgense de aslında klasik İslam şehrinde sosyal ilişkilerin en yakın olduğu ve toplumsal ilişkilerin geliştiği ana merkez ya da bir nevi forumdur.⁵⁵ Merkezdeki cami, İslam şehrinin kamusal alanını klasik Batı şehir düzeninden ayırarak, şehir yaşamının merkezinde inancın önceliğini belirginleştirir.⁵⁶

Ferdiyet: Özgünlük

İslam inancında *ferdiyet* kavramı, temel bir ilke olarak karşımıza çıkar. Her fert, Allah'ın özenle yarattığı yegâne ve değerli bir varlıktır. Bu değerli olma durumu Arapça “tek, yegâne, eşi benzeri olmayan” anlamına gelen *ferd* kavramıyla karşılık bulmaktadır.⁵⁷ Fertler çevreyi, kendisini yaratana ve inancının kurallarını idrak ederek değer kazanır.⁵⁸

Açık'a göre, ferdiyet ilkesini koruyan ve uygulayan temel mekanizma İslam fıkhdır. Fıkıh, İslam şehrindeki her ferdin haklarını koruyarak şehrin fiziksel ve sosyal yapısını biçimlendirir. Mesela komşu haklarına dair fikhî hükümler, bina yüksekliklerinin sınırlandırılması, mahremiyet ilkelerinin gözetilmesi ve ortak kullanım alanlarının düzenlenmesi gibi konularda yol göstericidir. Bu sayede fıkıh, ferdiyet ilkesini pratiğe dökerek hem bireylerin özgünlüklerini korur hem de toplumsal düzeni koruyarak çevrenin bir düzen içinde biçimlenmesini sağlar.⁵⁹

İslam şehrinde, tevhit kavramının mekân anlayışı, her biçimlenmenin bağımsız ve değerli bir fert olarak kabul edilmesini sağlar. Bu yaklaşım, Batı şehirlerinden farklı olarak şehirdeki her unsurun özgünlüğünü koruyarak var olmasına imkân tanır. Batı şehirlerinde biçimlenmeler merkezi bir odağın tahakkümü altındayken, İslam şehrinde her biçimlenme, kâinattaki her şey gibi, kendi şahsiyetini korur ve tevhit anlayışı içinde özgünlüğünü kaybetmeden var olabilir.⁶⁰ Bu fark, gündelik yaşamda da kendini gösterir: İslam şehrindeki mahalleler daha özerk ve kendine has karakterlere sahipken, Batı şehirlerinde daha homojen ve tek tipleşmiş yapılar görülür.

55 Serjeant, *İslâm Şehri*, s. 30.

56 Kotkin, *The City*, 46.

57 Polat, “Ferd”, s. 368-69.

58 Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, s. 170.

59 Açık, “Osmanlı Şehri Neresi?”, s. 77-106.

60 Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, s. 170.

İslam şehrinde her fert, Allah'ın yarattığı ve Mekke gibi güven duyulan örnek bir şehre emanet edilir. Şehrin yöneticisi, Mekke örneğini takip ederek bu fertleri korumakla yükümlüdür. Böylece fertler, İslam şehrinin kurallarına uyarak kendi ahenklerini ve özgünlüklerini koruyarak güven içinde yaşayabilirler. Bu yaklaşım, şehirde organik biçimlenmeleri mümkün kılar ve ahenkli bir bütünlük oluşturur.

Kûfe ve Bağdat şehirlerinin kuruluşu ve gelişimi, İslam şehrindeki ferdiyet ilkesinin uygulanışına önemli birer örnek teşkil eder. Bu şehirlerde harem sınırları dışına farklı kültürlerden ve kabilelerden topluluklar yerleşmiş, böylece çeşitliliği barındıran ve bir arada yaşamayı başaran bir şehir dokusu ortaya çıkmıştır.⁶¹ Mahallelerle merkez arasında bağlantı yolları yapılmış, şehir bu mahalleler etrafında büyüyerek zaman içinde gelişmiştir. Farklı grupların bir arada güvenle yaşayabildiği bu iki şehirde, İslam inancının, ferdiyet kavramına uygun, bununla beraber çeşitliliğe de imkân tanıyan yapısı açıkça görülmektedir. Bu sayede Kûfe ve Bağdat, farklı kültürlerin ve toplulukların kendi özgünlüklerini koruyarak bir arada yaşayabildikleri, güvenli ve dinamik şehirler olarak büyümüşlerdir. Bu çeşitlilik, şehirlerin ekonomik ve kültürel hayatını zenginleştirmiş, farklı zanaat ve ticaret kollarının gelişmesine imkân sağlamıştır.

Salah: Düzen

İslam şehrinin mekân anlayışını ortaya koyan tevhit kavramı, şehirdeki her ferde değer vererek bir düzen oluşturmaya çalışır. Batı düşüncesi, fertleri kontrol ederek ya da ayırıştırarak bir düzen elde etmeye çalışırken, İslam düşüncesi her şeyi fıkıh kuralları içinde dengeleyerek ya da uzlaştırarak bir araya getirmeye ve bütünlüğe çalışır. Böylece şehirde bir tipleştirme olmadan herkesin özgünlüğü korunurken aynı zamanda bütüncül bir barış düzeni kurulmaya çalışılır.

Bu barış düzeninin temelinde *salah* kavramı yatar. “İyilik, barış, huzur içinde olma” gibi anlamları kapsayan bu kavram, uyumu ve düzeni ifade eder.⁶² Salah her ferdin sahip olduğu özgünlüklerin birbirlerini destekleyerek güçlendirdiği var olma halini ifade ederken, kavramın zıddı olan *fesad* “farklılıkların birbirlerine karşı çatışması” anlamına gelir.⁶³ İslam inancından gelen hukuk ve ahlak sistemi, salah kavramının içeriğini doldurarak toplumun biçimlenmesini sağlar.⁶⁴

61 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fiziki Yapısı*, s. 53

62 Topaloğlu – Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 2651.

63 Görgün, *Klasik Türk Düşüncesinde Şehir Üzerine Birkaç Not*, s. 23.

64 Görgün, *Klasik Türk Düşüncesinde Şehir Üzerine Birkaç Not*, s. 23.

İslam şehirlerindeki bu yaklaşım, toplumsal uyum ve birliği teşvik eder. Her fert kendi varlığını korurken, şehirdeki bütünle selamet ve sulh içinde var olabilir. Bu yaklaşım, Batı şehirleri gibi lineer ya da radyal sıralı biçimsel bir düzen kurmak yerine, barış içinde ahlak temelli bir düzeni tercih eder. Sulh içindeki fertlerin birbirlerini desteklemesi ve dayanışmasıyla oluşan toplumlar, varlıklarını daha yüksek bir varoluş biçimine tamamlayarak, kâinat anlayışının bir parçası olarak sürdürürler.⁶⁵

Salah kavramı İslam şehirlerinin görünüşteki organik yapısının altındaki ahlakî düzeni oluşturur. Bu düzen, toplumsal uyumu ve birliği ön plana çıkararak, İslam'ın bütüncül kâinat tasavvurunu şehirdeki geometrik oluşumun önüne geçirecek yansıtır. Batı düşüncesi mekânı düzenlemek için geometrik formlara önem verirken, İslam anlayışı, geometrik biçimlenme yerine ahlakî biçimlenmeye odaklanır.

Kâbe örneği, yalın küp şeklindeki geometrik formuyla müslüman toplumlara belirli bir mimari ya da şehir formu dikte etmek yerine, topluma hukuk ve ahlak temelli bir düzen sunar. Bu düzen, şehirlerin organik gelişimine izin verirken, aynı zamanda manevi bir merkez etrafında, formları kutsallaştırmadan hukukî ve ahlakî bir birlik oluşturma prensibini yansıtır.

Bu yaklaşıma göre şehirdeki her biçimlenme fert olarak kabul edilir ve şehir toplumsal bir uzlaşma içinde tanımlı bir geometriye gerek duymadan form alır. Bağdat ve Kûfe'nin harem dışındaki fertlerin oluşturduğu organik mahalleler bu yaklaşımın somut örnekleridir.

İslam şehir anlayışının temelindeki salah kavramı Bağdat şehrinin ismine ve tasarımına etki etmiştir. Halife Mansûr, şehrin tasarımında dairevi formu tercih ederek herkese eşit mesafede olma amacını göstermiştir.⁶⁶ Ayrıca halife, şehre Kur'an-ı Kerim'de cennet için kullanılan "huzur yeri" anlamındaki *dârüsselâm* ifadesinden esinlenerek Medinetüsselâm (barış şehri) adını vermiştir.⁶⁷

Vahdet: Bütünlük

İslam'ın temel niteleyicisi olan tevhit kavramı, coğrafi bir yerde kible ile mekânsal ilişkileri başlatarak cami merkezli harem ile bir birlik ve bütünlüğü salah içindeki bir düzen ile oluşturur. Bu bütünlük, şehirdeki bütün biçimlenmeleri ferdiyet ilkesiyle camiye eklemeyerek daha büyük bir bütünlük elde eder.

65 Görgün, *Klasik Türk Düşüncesinde Şehir Üzerine Birkaç Not*, s. 23.

66 Dündar, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat", s. 29; Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", s. 48.

67 Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme", s. 51.

İslam şehirlerinde merkezden yayılan bütünlük anlayışı, her biçimlenmenin diğerleriyle yapısal yakınlıklar kurarak devamlılık sağlayan merkeziyetçi birliği oluşturur. Bu yapısal bütünlük, İslam'ın tevhit kavramına karşılık gelerek şehri biçimlendirir. Merkeziyetçi bütünlük, her biçimlenmenin kendi merkezine doğru çevrilmesiyle yatay bölümlenmeler oluşturur, böylece organik bir yapı ve denge kurulur.⁶⁸

İslam inancının bütünlük anlayışı, şehirde ayrıştırmayı ortaya koyacak herhangi bir sınır öngörmez. Kâbe merkezli ideal İslam şehri kurgusunda, harem alanı haricinde bir sınır oluşturabilecek surlara ihtiyaç yoktur.⁶⁹ Bu anlayış, farklı etnik gruplara ve inançlara kendi mahallelerinde yerleşme imkânı vererek şehirde tek ve bütüncül bir yapı oluşturarak yerleşme sağlar.

İslam şehri, Antik Yunan ya da Rönesans'ın surlarla ya da hendeklerle çevrili kapalı ve sınırlı şehir yaklaşımının aksine, her şeyi merkeze eklemleyerek bütünleyen ve dışarıda bırakmayan, ötekileştirmeyen bir yaklaşım sunar ve şehir merkezî bir noktadan başlayarak mahallelerin harem etrafına dizilmesiyle kümeler halinde genişler. İslam inancında Allah her şeyin sahibidir ve bu anlayış İslam şehrinde bütün insanlara yaşam alanı sağlayarak tezahür eder. İslam şehrinin tek bir merkez etrafında birleşmesiyle tevhit anlayışı şehirde somutlaşır.

Bu bütünleştirici anlayış, İslam şehri üzerine yapılan araştırmalarda da vurgulanmıştır. Allawi, İslam şehrinin her şeyi kendine eklemleyen ve kümeler halinde büyüyen “açık model” olarak tanımlar. Benzer şekilde Cansever, evlerin mahallelerde birleşerek şehrin haremine bağlı genişlemesini “açık bütünlük” kavramıyla ifade eder.⁷⁰

Bu araştırma, şehirdeki ilahî birliği, tekliği ve bütünlüğü ifade etmek için “açık model” ya da “açık bütünlük” tanımları yerine *vahdet* kavramını tercih eder.⁷¹ İslam şehrinde ortak özelliklere sahip haneler birer fert olarak bir araya gelerek kendi mahallelerini oluşturur ve şehirler, farklı toplulukların meydana getirdiği tevhidî bütünlüklerdir. Tevhit kavramı, müslüman toplumların kurdukları şehirlerde benzersiz bir çeşitlilik ve farklılaşmayı gerçekleştirirken aynı zamanda şehirdeki her ferdin uyum içinde şehre eklemlediği salah düzeni vahdet kavramının ortaya çıkmasını sağlar. Bu yaklaşım, her ferdin özgünlüğünü korurken, herkesin şehirde bir arada ve uyum içinde yaşamasını mümkün kılar.

Bağdat ve Küfe şehirleri, tevhit anlayışının mekânsal tezahürü olarak, açık ve esnek bir şehir planlamasını örneklemektedir. Bağdat tarım, ticaret,

68 Bianca, *Urban Form In The Arab World*, s. 44-49.

69 Allawi, “Some Evolutionary and Cosmological Aspects”, s. 58.

70 Cansever, *Kubbeyi Yere Koymamak*, s. 366.

71 Durusoy, “Vahdet”, s. 430-31.

ulaşım ve sanayi üretimi gibi çeşitli sektörlerdeki gelişmeler sayesinde zenginleşerek göç almış ve dairesel merkez etrafında oluşan yeni yerleşim birimleriyle, herhangi bir sınır ya da tahakküm olmadan organik bir şekilde büyümüştür. Benzer şekilde Kûfe de ordunun şehirden ayrılmasıyla farklı kabilelerin yerleşmesine imkân tanıyarak gelişmiştir. Bu anlayış, her iki şehrin de hızlı büyümesine imkân sağlamıştır: Kûfe otuz yıl gibi kısa bir sürede 100.000 kişilik bir nüfusa ulaşırken, Bağdat kırk yıl içinde 2 milyonluk bir metropole dönüşmüştür.⁷² Bu şehir modeli, tevhit anlayışının bir yansıması olarak, şehirlerin zaman içindeki çeşitli faktörlere bağlı olarak esnek bir şekilde büyümesine veya küçülmesine olanak tanımıştır.

Manzume: Şema

İslam şehrinin kavramsal temeli, tevhit ilkesine dayalı bir şehir oluşumunu öngörür. Bu yaklaşımın sebebi, müslüman toplumun ve bütün İslam şehirlerinin varoluş amacının, tek ve bir olan Allah'a ibadet etmek olmasıdır.⁷³

Allawî'ye (1988) göre, İslam şehirlerinin açık bir yapı içinde oluşan organik biçimlenmesinin arkasında geometrik bir düzen olmasa bile, şehir ve mimarinin kuruluşunu organize eden bilinçli bir yaklaşım bulunmaktadır. İslam şehir ve mimarisine ait biçimlenmeler, bir merkez etrafında bir şema içinde gerçekleşmektedir. Kûfe ve Bağdat şehirlerinin organik biçimlenmesinin arka planında Kâbe'yi örnek alan pratik bir işleyiş bulunmaktadır.⁷⁴

Bu işleyişe göre, İslam şehirleri, Kâbe'yi sembolize eden merkez cuma camisinin oluşturduğu harem etrafında beşli, yedili ya da on ikili mahalleler şeklinde yerleşmektedir. Ancak bu dönemde Arap toplumunun sahip olduğu kısıtlı imkânlar sebebiyle, bu geometrik düzen sadece ordugâh yerleşiminde ve sanatta kullanılmaktaydı.⁷⁵

Arap yarımadasında yeni şehirlerin kurulması pratiğinin kısıtlı kalmasının tarihsel sebebi, Roma İmparatorluğu'nun deniz ticaret yollarını ele geçirmesiyle başlayan ekonomik gerileme sürecidir. Bu süreç, İslam'ın ortaya çıkışı ve ilk fetih hareketlerine kadar devam etmiştir. Bu gerileme döneminde Arap toplumu, Roma öncesi sahip olduğu iktisadî gücünü kaybetmiş ve bu sebeple yeni şehirler kurma kapasitesi sınırlanmıştır. Bununla birlikte, Arap toplumu şehir kurmak için kullandıkları merkezîyetçi organizasyon şemalarını, bir gelenek olarak ordugâh ve kabile yerleşimlerinde sürdürmeye devam etmiştir.⁷⁶

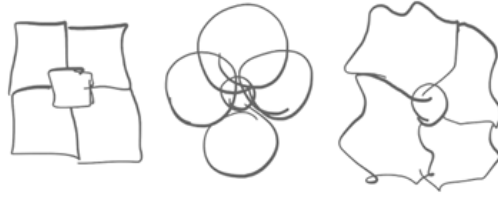
72 Serjeant, *İslâm Şehri*. s. 15.

73 Serjeant, *İslâm Şehri*. s. 35.

74 Allawî, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects", s. 58-65.

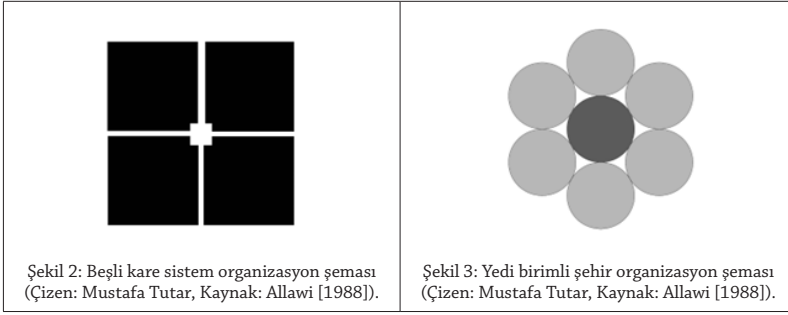
75 Allawî, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects", s. 58.

76 Zychowicz-Coghil, "Ideals of the City", s. 123-50; Allawî, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects", s. 58-59.

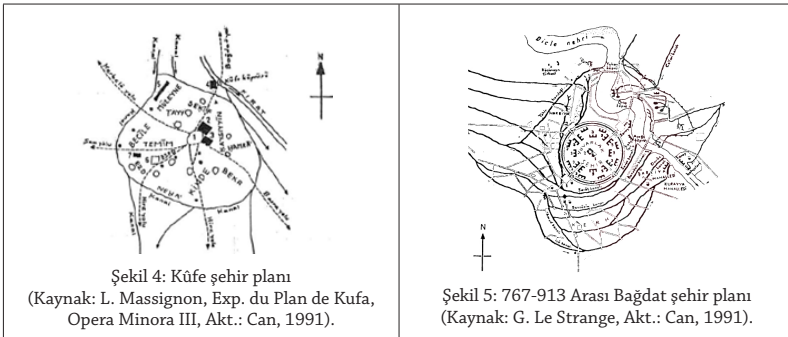

Şekil 1: İslam şehri organizasyon şeması eskizi
(Çizen: Mustafa Tutar, Kaynak: Allawi [1988])

Bu işleyiş, bütünde beş, yedi ya da on iki birimden oluşan iki boyutlu plan düzleminde şematik olarak ifade edilebilmektedir. Şemaya göre İslam şehrindeki harem, şemanın ilk merkez birimi kabul edilmekte ve merkez birim etrafına dört, altı, on bir adet çevresel birim olan mahalleler eklenerek şehir pratik bir uygulama ile harem etrafına dizilerek biçimlenmektedir.

Çevredeki birimlerin arasından merkeze doğru ulaşımı sağlayan ışımsal yollar açılarak merkezle olan ilişkisi kurulmaktadır. Küfe şehrinin merkezine on beş adet yol bulunmaktadır.⁷⁷ Bağdat şehrinin haremine dört adet yol açılmıştır.⁷⁸

77 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fiziki Yapısı*, s. 40.

78 Can, *İslâm Şehirlerinin H.I-III. (M.VII-IX) yy. Fiziki Yapısı*, s. 53.

Müslümanlar mekân kavramını İslam inancından gelen ilkeler, özellikle de tevhit kavramı üzerinden tasarlamaktadır. Bu yaklaşım, şehir planlamasına kavramsal bir alt yapı sağlamaktadır. İslam şehir anlayışı, düzensiz veya rastgele bir yığın olarak değil, bilinçli ve şematik bir dizilim ile organize edilmektedir. Şehirdeki fertler olan evler, medreseler, çarşılar, mahalleler âdeta bir manzume gibi cami etrafına dizilerek birbiriyle kaynaşmakta ve aynı şemadan hareketle sürekli yeni alanlar üretmektedir.

İslam inancının fıkıh kuralları ile şekillenen kavramsal bir imar ve kamusal anlayış içinde, her ferdin kendi özgünlüğünü korurken, ötekinin haklarına da riayet ettiği bir şehir anlayışı ortaya çıkmaktadır. Bu anlayış, tek bir elden planlanan bir Rönesans şehrinin lineer düzeni içinde değil, fıkıh kurallarına bağlı olarak ortaya çıkan “salah” içinde bir araya gelen bir şehirde; esneklik, uyum yeteneği ve estetik bir ahenk oluşturmaktadır.

Müslümanlar için şehir kurmak, belirli kurallar içinde oluşan zihinsel bir süreç olmakla birlikte, aynı zamanda İslam inancına bağlı kavramsal unsurların boyut kazanmasıdır. Bu yaklaşım, İslam şehir şemasının gelişiminin iki boyutlu bir planlamadan daha çok boyutlu olmasını sağlar. Şehir sadece yapıların geometrik düzeni ve planlama ile alınan sabit kararlarıyla değil, aynı zamanda kavramsal boyutlarıyla ahlaki ve estetik içinde ahenkle gelişir.

Böylece şehrin tek bir yaratıcının varlığını kabul ederek harem etrafına güven içinde dizilerek gerçekleşmesi, her şehirde bir manzume gibi yeni anlamlar kazanır; görünen yapısal unsurların arkasında kavramsal kurallara bağlı şehir organizasyonu pratik olarak ortaya çıkar. İslam şehri, merkezi bir cuma camisinin etrafında yıllar içinde kelimeler gibi dizilerek âdeta bir manzumeye dönüşür. Şehir pratik ve manzum işleyişini zaman içinde tamamlar. Farklı dönemlerde inşa edilen yapılar, birbirini bütünleyerek ve öncekinin devamlılığını sağlayarak salah içinde bir araya gelir. Fertler, tevhit kavramının mekânsal ilişkilerini kavrayarak, sezerek ve ölçerek şehrin ahengine katılır. Böylece İslam şehri, tevhit kavramının mekân anlayışını biçimlendiren özgün bir yaşam alanına dönüşür.

Sonuç: Tevhit Kavramının Mekân Anlayışı

Mekân bir inancın biçimlenmelerde tecessüm ettiği zemindir.⁷⁹ İslam inancının temel kavramı olan tevhit, mekân anlayışında bütüncül ve merkezî bir yaklaşımı ifade eder. Kavram, etki alanındaki bütün biçimlenmeleri önce kendi çekim merkezi etrafında bir araya getirerek bütünler, ardından kible ile başka bir bütünlüğün parçası yapar.

İslam şehri, tevhit kavramının mekânsal bütünlüğünü *kible*, *harem*, *cami*, *ferdiyet*, *vahdet* ve *salah* ilkeleriyle gerçekleştirir. Şehirdeki bütünlük, cami merkezli *harem* kavramıyla sınırlanan güvenli bir merkezde başlar, mahallî merkezlerde devam eder ve son olarak kible istikametiyle Kâbe'ye bağlanarak aşkın bir referansa kavuşur.

Tevhidî mekân anlayışı, birlik ve bütünlüğün salah içinde gerçekleştiği, her şeyin iç içe geçtiği bir kavramsal yaklaşım sunar. Bu sebeple İslam şehirlerinin bir Batı şehri gibi lineer ya da radyal geometri ile planlanması kavramsal olarak mümkün değildir.

Tevhit kavramı, bütün biçimlenmeleri bir merkez etrafında konumlandırırken, aynı zamanda bu biçimlenmelerin özgünlüklerini yok etmeden, onları sınırlamadan, ötekileştirmeden ve kalıplaştırmadan, ferdiyet ilkesiyle merkeze eklemektedir. Ortaya çıkan merkezîyetçi ama organik bütünlük, kible kavramı aracılığı ile Kâbe'ye bağlanarak ilahî bir bütünlük halindedir. Şehir kâinatın sürekli hareket halinde olduğu tasavvurunun bir yansıması olarak, organik bir biçimlenme sergiler.

Araştırmanın ortaya koyduğu kavramsal ilişkiler, tevhit kavramının mekân anlayışının İslam şehirlerini kible, harem, cami, ferdiyet, vahdet ve salah kavramlarına bağlı bir manzume halinde ahenk içinde biçimlendirdiğini göstermektedir. Bu bulgular, İslam şehrinin oryantalist araştırmaların iddia ettiği gibi düzensiz ve plansız bir yerleşim olmadığını ortaya koymaktadır.

Araştırma sonucunda, iki İslam şehri olan Kûfe ve Bağdat'ın kuruluşlarında, merkezî bir cami etrafında şekillendikleri ve bu caminin devamındaki unsurlarla birleşerek İslam şehrinin tek bir bütün olarak tevhidî ortaya koyduğu görülmüştür. Şehrin merkezinde yer alan cami, tevhidî mekân anlayışının başlangıcı olarak konumlandırılmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma İslam şehirlerinin tevhit kavramına bağlı mekân anlayışını tanımlamak için yeni bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu perspektif, geçmişteki İslam şehirlerini anlamanın yanı sıra, gelecekteki müslüman toplumların şehirleri tasarlaması için de değerli katkılar sunabilir. İslam inancının tevhit kavramına dayalı mekân anlayışı, günümüz şehircilik sorunlarına yeni ve özgün çözümler üretme potansiyeline sahiptir.

Bibliyografya

- Abu-Lughod, Janet, "The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, 19/2 (1987): 155-76.
- Açık, Turan, "Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkıhın Şehri Tanımlamada ve Finâ'nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri", *Kadim*, 6 (2023): 77-106.
- Ağaçlı, Ömer, "Tevhid Nedir? Tevhidin İzafileştirme Formülü Üzerine", *Kırmızılar*, <https://kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar/2548-tevhid-nedir-tevhidin-izafilestirme-formulu-uzerine> (Erişim: 11.12.2024).
- Allawi, İbrahim, "Some Evolutionary and Cosmological Aspects to Early Islamic Town Planning", *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*, ed. Margaret Bentley Ševčenko, Cambridge: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1988, s. 57-72.
- Ar, Merve - Mahmut Aydın, "İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (2016): 5-18.
- Ardalan, Nader - Laleh Bakhtiar, *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*, Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Avcı, Casim, "Küfe", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe> (erişim: 11.12.2024).
- Bammât, Necmüddin, "İslâm'da Mekân Anlayışı", çev. Sadık Kılıç, *İlim ve Sanat*, 12 (1987): 41-50.
- Belting, Hans, *Floransa ve Bağdat: Doğu'da ve Batı'da Bakışın Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Bianca, Stefano, *Urban Form in The Arab World: Past And Present*, London: Thames, and Hudson, 2000.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Âlem", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/alem> (erişim: 11.12.2024).
- Burckhardt, Titus, *Art of Islam: Language and Meaning*, Bloomington: World Wisdom, 2009.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) yy. Fiziki Yapısı* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Cansever, Turgut, *Kubbeyi Yere Koymamak: Konuşmalar*, ed. Mustafa Armağan, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Çakmak, Fikrullah, "Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 49 (2018), s. 83-103, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/497113> (erişim: 12.12.2024).
- Corbusier, L., *Le Voyage d'Orient*, Paris: Éditions forces vives, 1966.
- Demirkol, Nihat - Hasan Yılmaz, "Kur'an'ın Anlaşılmasında Odak Konu ve Kavram: Tevhid", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2021), s. 661-89, <https://doi.org/10.31121/tader.963451> (erişim: 12.12.2024).
- Durusoy, Ali, "Vahdet", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vahdet> (erişim: 12.12.2024).
- Dündar, Abdulhamit, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu ve Mimari Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 46 (2021): 1-58.
- Dûri, Abdülaziz, "Bağdat", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bagdat> (erişim: 12.12.2024).
- Görgün, Tahsin, "Klasik Türk Düşüncesinde Şehir Üzerine Birkaç Not", *Düşünce Dergisi*, 7 (2017): 19-23.
- Grunebaum, Gustave Edmund von, "The Structure of Muslim Town", *Islam: Essays in The Nature and Growth of A Cultural Tradition*, London: Routledge & Kegan Paul Limited Press, 1961, s. 141-158.
- Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)* (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.
- Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Kotkin, Joel, *The City*, New York: Modern Library, 2006.
- Karaman, Hayrettin, v.dğr., *Kur'an Yolu Meâlî*, Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Kounsar, Asma, "The Concept of Tawhid in Islam: An Overview of the Perspectives of Some Prominent Muslim Scholars", *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 6/2 (2016): 95-110.

- Nasr, Seyyed Hossein, "Foreword", Ardalan, Nader - Laleh Bakhtiar, *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*, Chicago: University of Chicago Press, 1973, s. XI-XV.
- Öğün, Mehmet - Emine Öğün, "Mimar Nasıl Eyley, Ne İnşa Eder?", Söyleşi program adı: Samsunda Mayıs Tasarım Haftası, Samsun Üniversitesi, 21 Mayıs 2024.
- Öğüt, Salim, "Harem", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harem--mekke--medine> (erişim :12.12.2024).
- Özler, Mevlüt, "Tevhid", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid#1> (erişim: 12.12. 2024).
- Polat, Salahattin, "Ferd", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferd> (erişim: 12.12.2024).
- Raymond, Andre, "İslam Şehri Kavramı", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehri#3-islam-sehri-kavrami> (erişim: 12.12.2024).
- Serjeant, R. B. - Elif Topçugil, *İslâm Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Şentürk, Rıdvan, "İnsan ve Şehir", *Düşünce Dergisi*, 7 (2017): 12-14.
- Topaloğlu, Ahmet - İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı, 2011.
- Tutar, Mustafa, "İslam Şehrinin Temel Kavramları Üzerinden M.S. 7. yy. Küfe ve M.S. 8. yy. Bağdat Şehirlerinin Günümüz Metropolleri Açısından Değerlendirmesi", *Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Ankara: İlahiyat Yayın, 2024, s. 187-200.
- Tutar, Mustafa, *Şehirlerin Mekânsal İlişkilerinin Arkasındaki Mekânsal Kurgu ile Temel Değerler Manzumesi Arasındaki Kuramsal Çerçeve: m.s. 8. yy. Bağdat ve m.ö. 4. yy. Priene Şehirlerinin Değerlendirmesi* (doktora tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022.
- Yiğit, İsmail, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selâm Uluslararası Sempozyumu)*, İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, I, 39-54.
- Zychowicz-Coghill, Edward, "Ideals of the City in the Early Islamic Foundation Stories of Kufa and Baghdad", *Rome and the Colonial City: Rethinking the Grid*, ed. Sofia Greaves - Andrew Wallace-Hadrill, Havertown : Oxbow Books, 2022, s. 123-50.

The Concept of Tawhid as The Spatial Understanding of Islamic Cities

Extended Summary

This study examines the spatial organization and formation of Islamic cities through the concept of *tawhid* (the oneness of God). Orientalists claim that Islamic cities are disorganized and unplanned settlements, but this research reveals that Islamic urban planning is deeply rooted in the conceptual foundation of *tawhid*, which is the fundamental principle of the Islamic faith.

The research primarily focuses on the early Islamic cities of Kufa and Baghdad, analyzing their spatial organization and the principles behind their establishment. This study posits that the concept of *tawhid* serves as the primary factor shaping the spatial organization of Islamic cities, influencing not only their physical structure but also their social and cultural fabric.

Islamic cities are characterized by a unique spatial configuration organized around a central mosque, forming an open and divine entity called *wahda* rather than a closed and limited structure. This openness allows for continuous expansion and change while reflecting the unity and wholeness principles of the *tawhid* concept.

This study also identifies the fundamental concepts of *tawhid* that determine the spatial understanding of the Islamic city:

1. *Qibla* (Direction): This concept provides a spatial reference point, connecting the city to Mecca and, by extension, to the broader Islamic world.
2. *Haram* (Sacred Center): The central public area of the city, often surrounding the main mosque, represents the sacred and protected space.

3. Mosque (Foundation): More than just a place of worship, the central mosque serves as the focal point organizing the social, economic, and cultural life of the city.
4. *Fardiyah* (Uniqueness): This principle ensures that each element in the city maintains its uniqueness.
5. *Salah* (Order): This principle guides the harmonious arrangement of city elements in peace.
6. *Wahda* (Unity): This concept promotes the integration of all elements into a cohesive whole.
7. Composition (Scheme): This is a scheme to develop Islamic cities through a harmonious blend of practical design composition and a poetic sensibility called *manzume*.

The spatial organization of Islamic cities maintains a balance between *fardiyah* and *wahda*, allowing each element to preserve its uniqueness while being part of the whole. This balance is evident in the organic growth pattern of Islamic cities, where various elements are integrated into a unified structure without strict geometric constraints.

The research also discusses the organizational schema of Islamic cities, which typically follows a five, seven, or twelve unit circular or square pattern radiating from the central mosque. This radial schema provides a practical application of the *tawhid* concept in urban planning, allowing for organic growth while maintaining a sense of unity and order.

Compared to Western cities, which often prioritize linear or radial geometric layouts, Islamic cities embrace a more fluid and organic spatial organization. This approach reflects the Islamic understanding of the universe as an interconnected whole, where every element has its place within the greater unity.

This study contends that this spatial understanding, rooted in the concept of *tawhid*, offers a unique perspective on urban planning. It promotes a balance between individual expression and communal harmony, between sacred and private spaces, and between planned structure and organic growth.

The study has some scientific limitations. First, the research examined the early Islamic cities of Kufa and Baghdad. Therefore, the findings need to be extended to cities established in later periods or those that eventually came under Islamic rule. Second, this study covered the fundamental concepts of *tawhid*; the conceptual content of spatial understanding could be expanded to include other concepts of Islamic faith that may affect the city. Moreover, while the study presents a theoretical framework, further research is needed on how this theoretical model can be adapted to contemporary urban practices.

In conclusion, this study presents a new theoretical framework to define the spatial understanding of Islamic cities based on the concept of *tawhid*. By analyzing urban form through the concept of *tawhid*, it offers insights not only into the physical structure of Islamic cities but also into the thought system underlying their development. This perspective has potential implications beyond historical analysis. The spatial understanding based on the Islamic concept of *tawhid* could offer new and unique solutions to contemporary urban planning challenges. It suggests an approach to city planning that values unity in diversity, balances individual and communal needs, and sees the city as an integrated divine whole rather than a collection of linear geometric forms.

By highlighting the deep philosophical and conceptual foundations of the Islamic city, this study contributes to a more nuanced understanding of Islamic civilization's approach to urban planning. It challenges simplistic views of Islamic cities and opens up new avenues in urban studies and planning. Future research could explore the application of these principles in modern urban design and investigate their relevance to sustainable and culturally sensitive urban development.